

अध्याय पाँच

५. लेप्चा उखान, तुक्का र वाग्धाराको अध्ययन

५.१. लेप्चा उखानको परिचय तथा परिभाषा

लेप्चा भाषामा उखानका निम्ति 'खातोम', (khatom) 'तनतोम', (tantom) 'पेतोम' (petom) र 'रिङ्-तोम' (ringtom) जस्ता शब्दहरू प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ। वास्तवमा यी शब्दहरूलाई अर्थतात्त्विक दृष्टिले केलाएर हेर्दा परस्पर केही भिन्नता रहेको पाइन्छ। यी शब्दहरूको व्युत्पत्तिगत अर्थ यसरी देखाउन सकिन्छ- खा+तोम यी दुईका योगबाट बनेको 'खातोम' शब्दले एउटा सामान्य ठट्यौली गफ वा कथन मात्र बुझिन्छ र यसलाई 'रिङ्-तोम'- का पर्यायको रूपमा प्रयोग गरिएको पनि पाइन्छ।^१ 'तनतोम' र 'पेतोम' शब्द यसरी तन+तोम र पे+तोम यी दुई-दुईको योगबाट बनिएका छन्। तन र पे दुई बेग्ला बेग्लै रूपहरू देखिए तापनि अर्थका दृष्टिले समान देखिन्छन्। यी दुई रूपले दिने अर्थ विषय, उद्देश्य, आशय हुन् भने 'तोम'-को अर्थ दहिलो, बलियो भन्ने हुन्छ। समग्रमा तनतोम र पेतोम दुवै शब्दको अर्थ दहिलो आशय, दृढ उद्देश्य हुन्छ।^२ 'रिङ्-तोम' शब्दचाहिँ लेप्चा भाषाको रिङ्+तोम दुईवटा शब्दको योगबाट बनेको हो र रिङ् लेप्चाको 'आरिङ्' (arin) अर्थात् भाषा, कुरा बुझाउने शब्दबाट व्युत्पन्न भएको पाइन्छ। यहाँ आदिमा 'आ' रूप लोप भएको छ। लेप्चामा 'आ' देखि सुरु हुने शब्दहरूमा क्रियाबोधक प्रत्यय तथा अन्य परसर्ग लाग्दा सुरुको 'आ' ध्वनि लोप हुने चलन रहेको पाइन्छ। जस्तै- लेप्चाको 'आमाक' शब्दको अर्थ मृत्यु वा मर्नु हुन्छ तर मर्नो भन्नुपर्दा- 'माकनोन्', मर्छ- 'माकस्यो', 'आच्योर'- अमिलो, अमिलो हुनु- 'च्योरनोन्', 'आथ्याक'- टाउको, टाउको दुख्नु- 'थ्याकदोक', ठुलाटाउके- 'थ्याकतिम्बु' आदि हुँदछन्। यसरी 'रिङ्' तथा 'आरिङ्' शब्दको अर्थ हुन्छ कुरा, बोली वा भाषा, कथन, भनाइ आदि। 'तोम' शब्दले दहिलो, बलियो, सार,

^१ नर्बु छिरिङ तामसाङ (सन् २००५) न्यू लेप्चा-इङ्गलिस-नेपाली डिक्सनरी, लेप्चा ल्याङ्गवेज डेभलोपमेन्ट अर्गनाइजेसन गान्तोक, सिक्किम, २००५, पृ १४८

^२ के. पी. तामसाङ, (दो. सं. २००९) दि लेप्चा-इङ्गलिस इन्साइक्लोपेडिक डिक्सनरी, मायेल क्लेमीत तामसाङ, कालेबुङ, पृ ३६२

गाँठी कुरा भन्ने अर्थ प्रदान गर्दछ। यसर्थ यी दुई शब्दका योगबाट बनेको 'रिङ्तोम' शब्दको अर्थ हुन्छ सारभूत कथन, दहिलो भनाइ, साँचो कथन, गाँठी कुरा, सूत्रात्मक कथन आदि।^३

लेप्चामा रिङ्तोमको परिभाषा दिने प्रथम विद्वान् के पी तामसाङको मतमा रिङ्तोमहरू लेप्चा भाषाका गहना हुन् जो छोटा मिठा र सजिलै मनमा राख्न सकिने अनि प्रसङ्गवश झट्टै प्रयोग गर्न सकिने हुन्छन्।^४ त्यस्तै प्रकारले फोनिङको मत अनुसार रोङ रिङ्तोमहरू लेप्चा भाषाका आभूषण तथा वेशभूषा झैं हुन्।^५ यसरी लेप्चामा पनि रिङ्तोमलाई भाषाका गहना तथा लोकोक्तिका भण्डारमा रहेका अमूल्य सम्पत्तिका रूपमा स्वीकारेका छन्। यसप्रकार लेप्चामा उखानको अवधारणा तथा यसका परिभाषाहरू विकसित हुँदै आएका देखिन्छन्। भाषाका गहना मानिएका यस्ता उखानलाई लेप्चामा 'रोङ रिङ्तोम' (ringtom) भन्नु युक्तिसङ्गत देखिन्छ। लेप्चा उखानबारे अध्योताहरूको मत-मतान्तरलाई अवलोकन गर्दा देखिएका मुख्य कुराहरूलाई यस प्रकारले देखाउन सकिन्छ-

- लेप्चा भाषामा र लोक साहित्यमा उखानहरूको सङ्कलन तथा लिखित परम्पराको इतिहास अन्य भाषा र समाजका उखानहरूभन्दा धेरै कान्छो रहेको देखिन्छ।
- लेप्चा लोकसाहित्यका अध्येतावर्गले उखानलाई भाषाका गहना तथा पहिरनका रूपमा तथा भाषालाई सिङ्गार्ने तत्त्वका रूपमा लिइएका पाइन्छन्।
- वक्ताले आफ्नो तार्किक क्षमतालाई मिठासपूर्ण शैलीमा अझ दहिलो किसिमले अभिव्यक्त गर्ने साधन विशेषका रूपमा पनि उखानलाई परिभाषित गरेका पाइन्छन्।
- लेप्चा भाषामा उखानका सामानार्थी 'पेतोम', 'खातोम', 'तनतोम' अनि रिङ्तोम जस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन्, जसमा एक रूपता वा एक मतैक्य देखिँदैन। यसर्थ उल्लिखित जम्मै शब्दहरूको कोशीय अनि व्युत्पत्तिगत अर्थ केलाउँदा लेप्चा भाषामा रिङ्तोम शब्द नै उखानका निम्ति प्रयोग गर्नु युक्तिसङ्गत देखिन्छ भने बहुसङ्ख्यक रूपमा लेप्चा भाषाका ज्ञाता तथा विद्वान्हरूले पनि यही शब्दकै प्रयोग गरेका पाइन्छन्।

^३ नर्बु छिरिङ तामसाङ (सन् २००५) न्यू लेप्चा-इङ्गलिस-नेपाली डिक्सनरी, पूर्ववत्, पृ १४८

^४ के पी तामसाङ, (१९९९) रोङ रिङ्तोम लेप्चा प्रभर्बस्, हिरण्यमणि प्रधान, मणि प्रिन्टिङ प्रेस कालेबुङ, भूमिका खण्ड।

^५ ए आर फोनिङ, (दो सं सन् २००३), लेप्चा माइ भेनिसिङ ट्राइब, सैली ४ए मानिकतला मेन रोड, कोलकाता ७०० ०५४ पृ १७२

- यहाँदेखि उता लेप्चा भाषामा लेप्चा उखानका सामानार्थी अर्थात् लेप्चा उखानका लागि 'रिङ्तोम' शब्द नै प्रयोग गर्नुपर्ने निष्कर्ष ग्रहण गरिएको छ। जसलाई यस शोध कार्यको प्रयोजन र उद्देश्यकै रूपमा ग्रहण गरिएको छ।
- यस शोधप्रबन्धमा यहाँदेखि उता लेप्चा उखानका निम्ति 'रोङ रिङ्तोम' शब्द प्रयोग गरिने छ।

५.१.२. रोङ रिङ्तोम (roŋ riŋtom) का विशेषता

उखानको प्रयोग कुनै पनि जाति वा समूहको भाषिक व्यवहारमा प्रसङ्ग अनुरूप दृष्टान्तका रूपमा हुँदछ। जस्तै- आफू कुनै काम गर्न नजान्दा अरूलाई दोष दिन्छ भने त्यस्ता व्यक्तिका लागि 'आफू नाच्च जान्दैन, मुखियाको आङ्गन टेढो', लेप्चामा 'वम थेङ मयोनबु सा जुम च्युप' अर्थात् गीत गाउन जान्दैन घाँटी (गला) सुक्यो) भन्ने उखान प्रयोग गर्ने गरिन्छ। विशेषतः लेख्य भाषामा भन्दा कथ्य भाषामा नै यो बढी मात्रामा प्रयोग हुने भएकाले रोङ रिङ्तोम पनि मौखिक परम्परामा नै प्रयोग प्रचलन धेरै रहेको पाइन्छ। उखानमा सार्वभौम र सार्वकालिक अभिव्यक्ति रहने हुँदा प्रस्तुतीकरण, रूप, संरचना आदिका दृष्टिले केही भिन्नता देखिए तापनि सार कुरा भनीँ वा मूल उद्देश्य प्रायः सबै भाषाका उखानमा समान विशेषता रहेको देखिन्छ।

विषयगत दृष्टिले उखान र रोङ रिङ्तोम माझ पनि धेरै समानता नै रहेको पाइन्छ, तर प्रस्तुति, सादृश्यविधानर उपमानहरू ग्रहण गराइ आदिका दृष्टिले दुवैमा भिन्नता पाउन सकिन्छ। जस्तै- नेपालीमा 'धेरै बिरालोले मुसा मार्दैन', लेप्चामा 'आग्यापमू युकमुन नु गम्बु पतो स्योर', अर्थात् धेरै लामाले गुम्बा स्याहारदैन। यहाँ उखान र रिङ्तोममा प्रयुक्त उपमान वा विषयवस्तुहरू नेपालीमा बिरालो प्रयुक्त भएको ठाउँमा रिङ्तोममा लामा (गुम्बामा पाठ-पूजा गर्ने) अनि मुसाको स्थानमा गुम्बा प्रयोग भएको पाइन्छ। प्रकार्य र आशयका दृष्टिले यी उखान र रिङ्तोममा समानता रहेका छन्। यसरी रोङ रिङ्तोममा पनि अन्य जातिका उखानमा पाइने विशेषता समान रूपमा पाइन्छन्। रोङ रिङ्तोमका विशेषताबारे संक्षेपमा तल चर्चा गरिएको छ।

५.१.२.१. जातीय जीवनको सत्य

उखानहरू अनुभवबाट प्राप्त ज्ञानका सार हुन्। यसर्थ कुनै पनि जातिका उखानहरूमा पुर्खाले भोगेका, देखेका, मान्दै आएका रीति-रिवाज, मूल्य-मान्यता आदिको छवि पाइन्छ। जस्तै, लेप्चा जातिमा 'ची' (जाँड) -को प्रचलन परम्परागत रूपमा चलिआएको र चीद्वारा नै कुल पूजा आदि गरिने हुँदा रोङ रिङ्तोममा चीसित सम्बन्धित केही उखानहरू पाइन्छन्। ची जाँड पूजाआजामा अमृतकै रूपमा प्रयोग गरिए तापनि धेरै पिउनाले विनाश हुने कुरा रोङ रिङ्तोममा यसरी व्यक्त भएको छ- 'ची न चिस्यो' अर्थात् जाँडले नास्छ भन्ने अर्थमा जाँडको धेरै सेवन गर्दा मात लाग्छ र मातेपछि मान्छेको बुद्धि भ्रष्ट हुन्छ। यसो हुँदा स्वस्थ र धन-सम्पत्ति सबै नाश हुन्छ भन्ने ज्ञान वा सन्देश यसमा दिइएको पाइन्छ।

यसरी उखानमा जातीय जीवनका सत्य तथ्य प्रकट हुनसक्नु यसको एउटा महत्त्वपूर्ण विशेषता हो। मान्छेले आदर्श गुण देखाउन यथार्थ कुराहरूलाई ढाकछोप गर्दछन् तर उखानले यस्ता कुराहरूलाई उदाङ्गो पारिदिन्छ। मान्छेले बडो गर्वसित खाने-पिउने तथा खाएको-पिएको कुराको चर्चा निर्धक्कसँग अरूलाई सुनाउने गर्छन् तर झाडा पिसाब गरेको यथार्थ पक्षलाई यसरी खुल्ला रूपमा सुनाउन सक्दैनन् कारण यो ग्राम्य, असभ्य र अश्लील ठहर्दछ। श्लील कुराहरू आदर्श पक्षमा रहेका हुन्छन् भने अश्लील कुराहरू भद्रा, ग्राम्य र यथार्थमा आधारित छन्। यद्यपि उखानले यी सबैलाई समेटेको हुन्छ। अश्लील शब्दहरू प्रयोग भएका श्लील अर्थात् राम्रा अर्थ प्रदान गर्ने खालका उखानहरू नेपाली यसप्रकारका छन्- 'अँगार खानेले कालो हग्छ', 'कण्डोका पछाडि कमारै पनि कुरा काट्छन्', 'मुतको न्यानो र खौँदाको जाडो कतिबेर रहन्छ र', 'हगि सक्यो दैलो देख्यो' आदि।

लेप्चा जातिमा पनि यस किसिका उखानहरू पाइन्छन्। जस्तै- 'मुङ इयोक् मनिन तलाम ठाप' अर्थात् शैतानको काम छैन गुला झट्का, 'डुसा आलुत आथ्याकका तइयुसा आलुत रे तबेनका' अर्थात् माछाको मुटु टाउकोमा, आइमाईको मुटु योनीमा आदि। यसप्रकार रोङ रिङ्तोमहरूमा लेप्चाहरूको जीवनशैलीको मूल्यबोध, श्लीलता-अश्लीलताको अवधारणा आदि प्रकाशित भएको पाइन्छ।

५.१.२.२. सार्वभौम र सार्वकालिक अभिव्यक्ति

साधारणतः उखानहरू सार्वभौम र सार्वकालिक हुन्छन्। लेप्चा भाषामा प्रचलित कति उखानहरू अन्य भाषिक समूहका उखानहरूसँग मिल्दा-जुल्दा देखिन्छन्। रोङ रिङ्तोम रूपान्तरण भएपछि अन्य भाषाका उखानसरह समान अर्थ प्रदान गर्नसक्ने क्षमता राख्दछ; जस्तै – 'रिङ कात इयोक नेत', अर्थात् एउटै कुराले दुई काम हुनु, हिन्दीमा 'एक पन्थ दो काज', अङ्ग्रेजीमा 'किलिङ टु बर्डस् विद वान स्टोन', नेपालीमा यही उखानलाई 'पशुपतीको दर्शन सिद्राको व्यापार'-सँग ढँजनी गर्न सकिन्छ। यसरी उखानहरू सार्वभौमिक रूपमा जीवित र प्रयोगमा आउनसक्ने स्वभावका हुन्छन्। यद्यपि यहाँ सार्वकालिक भई उखानहरू चिरकालसम्म प्रचलनमा रहन्छन् भन्ने भनाइको अपवाद स्वरूप केही उखानहरू यस्ता पनि पाइन्छन् जसमा सार्वकालिकता हुँदैन। यसर्थ समय र स्थितिसँगै कतिपय उखानहरू प्रचलनमा रहने वा फेरिने स्वभावका हुन्छन्। तथापि धेरैजसो उखानहरू व्यावहारिक, नैतिक आदि ज्ञानका सार हुन्। यसर्थ यी सार्वकालिक भई कालान्तरसम्म उही रूपमा बाँचिरहन्छन्।

५.१.२.३. संक्षिप्तता र सरलता

संक्षिप्त र सरल हुनु उखानको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता हो। रोङ रिङ्तोम पनि संक्षिप्त र सरल किसिमका हुन्छन्। संक्षिप्तताकै कारण यी लोकजीवनका मुख-मुखमा अडिइरहन्छन्। रोङ रिङ्तोमका केही उदाहरणहरू यहाँ राख्न सकिन्छ जसले संक्षिप्त रूपमा गहन कुरा वा अर्थ प्रदान गर्दछन्। जस्तै-

तालिका- १

रोङ रिङ्तोम	अर्थ
• उङ प्लोङका आसोन • ची न चीस्यो • मोङब्लाम सा सगोर जुक।	• पानीमाथिको ओभानो। • जाँडले मास्छ। नराम्रोले नराम्रै गर्छ। • कोदाका दानाको पहाड बनाउनु, आदि।

संक्षिप्त हुनाका साथै यी उखानहरू सरल पनि छन्। त्यसैले साधारण व्यक्तिले पनि उखानहरू सजिलै बुझ्न सक्तछ।

५.१.२.४. लोकप्रियता र जीवन्तता

उखान लोकले मौखिक रूपमा भाषिक अभिव्यक्ति दिन प्रयोग गर्ने हुँदा यो लोकप्रिय बन्दछ। लोकप्रिय नभई लोकमा प्रचलित नहुने हुँदा लोकप्रियता उखानको एउटा मुख्य विशेषता हो। रोड रिङ्गटोम पनि लेप्चा लोकजीवनमा प्रचलित र लोकप्रिय छन्। लेप्चा भाषामा रिङ्गटोमहरू विशेष गरी समाजका बुजुर्ग व्यक्तिहरूले कुनै पनि सामाजिक तथा सांस्कारिक अनुष्ठान तथा क्रियाकलाप आदिमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। यसो हुँदा लेप्चा समाजमा यस किसिमका पारम्परिक रीति-रिवाजसँग सम्बन्धित वाक्क्रिया तथा अन्तर्वार्ताहरूमा लोकोक्ति तथा रिङ्गटोमको प्रयोग गर्ने व्यक्तिलाई सम्मानका दृष्टिले उच्च मानिएको पाइन्छ। यसकारण लेप्चा समाजमा उखान अर्थात् रिङ्गटोमहरू लोकप्रियताका साथै अनिवार्यताका दृष्टिले पनि महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ। आज-भोलि लेप्चा समाजमा यस किसिमका लोकोक्तिपूर्ण बोली वा अभिव्यक्ति बुङ्थिङ् र लेप्चा भाषा जान्ने बुजुर्ग व्यक्तिहरूले मात्र प्रयोग गर्ने गरेका पाइन्छन्। रिङ्गटोमको प्रयोगले लेप्चा भाषालाई प्रभावकारी मात्र नबनाएर जीवन्त बनाउनमा पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ। रिङ्गटोमको प्रयोगले 'रोड रिङ्ग' अर्थात् लेप्चा भाषाको लेख्य र कथ्य दुवै रूपलाई सबलता र जीवन्तता प्रदान गरेको पाइन्छ। यसरी रोड रिङ्गटोमहरू लेख्य रूपमा अध्ययन सङ्कलन अपेक्षाकृत रूपमा हुन नसकेको देखिए तापनि मौखिक रूपमा लेप्चा भाषाका प्रयोक्ताहरूले प्रयोग गरिएकाले यसको जीवन्तताबारे स्पष्ट इङ्गित गरेको पाइन्छ।

५.१.२.५. मौलिकता

विश्वका सबै जात र भाषामा उखान पाइने हुनाले सबै भाषीका उखानहरूले आफ्ना केही मौलिकता अवश्य बोकेका हुँदछन्। उखानहरू सबै भाषामा प्रायः उस्तै अर्थ दिने खालका देखिए तापनि अभिव्यक्ति, अभिप्राय, प्रयोग तथा शब्द संयोजन अनि प्रत्येक जातिका आ-आफ्नै संस्कृति

विशेषका अवधारणामा पनि आधारित रहेका हुन्छन्। लेप्चा भाषामा मूलतः यस प्रकारका उखानहरू पाइन्छन्। तथापि ती उखानहरूलाई अनुवाद गर्दा तिनको सार्वभौमिक अर्थ नै पनि लाग्दछ। लोकको भौगोलिक बनावट परम्परा, मूल्य-मान्यता आदिको अभिव्यक्ति उखानमा भएको पाइन्छ। नेपालीमा 'मनपरेको केटो जेठाज्यू पन्यो' गुन्द्रु पकाउनु पर्देन, साली फकाउनु पर्देन जस्ता उखान र तुक्काले नेपाली समाजमा जेठाज्यू र बुहारीमाझको कट्टर सामाजिक मान्यता र साली भेनामाझ हुने ख्याल ठट्टाको उद्घाटन भएको पाइन्छ। लेप्चा जातिले जाँडको प्रयोग गर्छन् पूजा-आजामा यसर्थ उखानमा 'ची न चीस्यो' अर्थात् जाँडले नाश गर्छ, भन्ने रिङ्तोम प्रयोग तथा प्रचलनमा आयो। यसरी उखानमा रहेका जातिगत मौलिक भेदहरू देखाउन सकिन्छ।

५.२. रोङ छुक्प्योम (roŋ chukpnjom) लेप्चा तुक्का को परिचय

नेपालीमा जसरी तुक्का वा अनुप्रासयुक्त लोकप्रचलित कथन भनेर छुट्टै रूपमा प्रयोग प्रचलन तथा चर्चा गरिएको पाइन्छ त्यसरी लेप्चाका लोकोक्ति अन्तर्गत यसबारे कुनै चर्चा पाइँदैन। यद्यपि लेप्चा लोकोक्तिमा यस किसिमका अनुप्रासयुक्त वा तुक्कबन्दीयुक्त कथनहरू प्रशस्त रूपमा रहेका छन्, जसलाई लेप्चा लोकवाताविद्हरूले तथा अध्येताहरूले उखानसँग एकैसाथ राखेर अध्ययन सङ्कलन गरेको पाइन्छ। ए आर फोनिङले भने आफ्नो ग्रन्थमा 'छुक्प्योम' नाम दिई त्यसको अङ्ग्रेजी रूपान्तरण 'राइमिङ' शब्दको चर्चा गरेका छन्, जसको प्रयोगले भाषिक अन्तर्क्रियामा प्रभावकारिता, आलङ्कारिकता ल्याउँदछ भन्ने उनको मत रहेको छ।^६ यद्यपि उनले दिएका उदाहरणहरू जस्तै- 'थामली-थामन्यक' अर्थात् बिरुवा-सिरुवा, 'आजोम-आथेन' भात-सात आदि। यस किसिमका कथनलाई नेपालीमा छाया श्लेष भनिन्छ। यसलाई लोकोक्तिका रूपमा लिन सकिँदैन। लेप्चामा यस्ता छाया श्लेषलाई 'आकेप' पनि भनिएको पाइन्छ। लेप्चा लोकगीत, कविता आदिमा यस किसिमका अनुप्रासयुक्त पद, पदावलीहरू देख्न पाइन्छन्। लेप्चा लोकजीवनमा-प्रचलित विभिन्न अनुष्ठानमा भेला भई गाउने गीतहरूमध्ये एक 'अप्या वम' अर्थात् आनुष्ठानिक गीत यो अन्त्यानुप्रास मिलेको हुँदछ। जस्तै-

'उङ्पिन उङ्बोन सोङ्ग्योङ सोङ, इयोक् जुक्ला जुक्ला गिर्ज्योङ तोङ'।

^६ ए आर फोनिङ, (दो सं सन् २००३) लेप्चा माइ भेनिसिङ ट्राइब, सैली ४४ मानिकतला मेन रोड, कोलकाता ७०० ०५४, पृ १८३

(खोलावारि खोलापारि माकुराको जाल, जति नै राम्रो गरे पनि परिरहन्छ गाल।)

यसरी लेप्चा लोकोक्ति जगत्मा फोनिङले प्रयोग गरेका 'छुकप्र्योम' शब्दको अर्थ लेप्चा शब्दकोशहरूमा पाइँदैन। यसलाई व्युत्पत्तिगत रूपले अर्थ केलाएर हेर्न सकिन्छ। यो शब्द 'छुक'+ 'प्योम' दुई शब्दका योगबाट निर्मित भएको पाइन्छ। यसो हुँदा लेप्चामा 'छुक'-को अर्थ शब्द वा ध्वनिहरूको समूह हो भने 'प्योम' शब्द लेप्चाको 'प्या'-बाट व्युत्पन्न भएको हो जसको एउटा अर्थ शब्दद्वारा कुनै पनि वस्तु वा भावको चित्रण, वर्णन गर्नु भन्ने दिइएको छ भने अर्को अर्थ चाहिँ मन्त्र, स्तोत्र, स्तुति गान, श्लोक आदि रहेको पाइन्छ।^७ यसरी लेप्चामा प्रचलित 'छुकप्योम' शब्दले समग्रमा शब्द चित्रण, वाक्चातुरी, शब्दसामर्थ्य आदि बुझिन्छ। मन्त्र, स्तोत्र, स्तुतिगान, श्लोक आदि सबै प्रायः अनुप्रासयुक्त हुन्छन् र नेपालीमा प्रयुक्त तुक्का शब्द वा अनुप्रासयुक्त कथनमा पनि यिनै विशेषताहरू हुने हुँदा लेप्चामा तुक्काका लागि छुकप्र्योम शब्द प्रयोग गर्नु बढी युक्तिसङ्गत देखिन्छ। अर्को महत्त्वपूर्ण कुरो के देखिन्छ भने लेप्चा लोकजीवनमा प्रचलित 'अप्या वम' (ʌprja vʌm) अर्थात् आनुष्ठानिक गीतमा प्रयुक्त 'अप्या' पनि 'प्या' वा 'प्योम' शब्दसँग सम्बन्धित रहेको छ। यसर्थ नेपालीमा तुक्काको समानार्थी लेप्चा, 'छुकप्र्योम' शब्दको प्रयोग यस शोधग्रन्थमा गरिएको छ। त्यस्तै प्रकारले रोङ रिङ्तोमभित्र मिसाएर सङ्कलन गरिएका तुकबन्दी युक्त कथनहरूलाई अलग्गै छुट्ट्याएर हेर्ने हो भने लोकप्रचलित निम्न कथनहरूलाई रोङ छुकप्र्योम अर्थात् लेप्चा तुक्का भन्न सकिन्छ। जस्तै-

तालिका- २

रोङ छुकप्र्योम (ron chukpnjom)	अर्थ
• रुमसा आगात, डुनदो गाता। ^८	• हुनेहार दैवनटार।
• सुसा मि सा दुपस्यो, सोम्याङ उङ न बुस्यो	• खडेरीमा आगोको डर, वर्षामा पानीको डर।
• अर्थात् आक आहेन आन आलुत आहुन।	• लामो हात गर्नु मुटु तताउनु।

^७ के पी तामसाङ (सन् २००९) दि लेप्चा इङ्ग्लिस इनसाइक्लोपेडिक डिक्शनरी, पूर्ववत्, पृ ४९२ र ६०५।

^८ के पी तामसाङ, (१९९८) रोङ आन फिलिङ-मू सा रिङ्तोम, पूर्ववत् पृ १७

• सोसा जोङ सोम्याङ महुन्ने, तदो जोङ मरो आनाङ महुन्ने।	हिउँदो जस्तो बर्खा हुँदैन, आफूजस्तो अर्का हुँदैन, आदि।

प्रचलित यस्ता तुकबन्दीयुक्त कथनलाई लेप्चामा के भनिन्छ? भन्ने विषयबारे लेप्चा भाषाका ज्ञाता एवम् प्रयोक्ताहरूसँग सोध-खोज गर्ने क्रममा कसैबाट ठोस निष्कर्ष उपलब्ध हुन सकेन। तथापि यस शोधप्रबन्धमा तुक मिलेका लोकप्रचलित लेप्चा छुक्प्योमहरूलाई नेपाली तुक्कासँग ढँजनी गर्दै व्याख्या विवेचना गरिएको छ।

४.३. रोङ तुङबोर रिङ वाग्धारा (roŋ tuŋbor riŋ) को परिचय

लेप्चा भाषामा वाग्धारालाई 'तुङबोर रिङ' भनिन्छ। यसको अर्थ घुमाउरो भनाइ, वा आलङ्कारिक भनाइ तथा लाक्षणिक कथन भनिएको पाइन्छ।^९ 'तुङबोर' शब्द लेप्चाको 'तन'+ 'बोर' (tʌn + bor) यी दुई शब्दका योगबाट बनेको पाइन्छ। यसर्थ 'तन' शब्दले विषय, कुरा, लक्ष्य आदि जनाउँदछ भने 'बोर' शब्दले घुमाउरो, अप्रत्यक्ष, लाक्षणिक आदि बुझाउँदछ।^{१०} लेप्चा भाषा वा समाजमा यस किसिमका उक्ति अर्थात् लोकप्रचलित कथनहरूले लोकजीवनमा ठुलो महत्त्व रहेको पाइन्छ। लेप्चा वाग्धारा विशेष गरी लेख्यमा भन्दा कथ्यरूपमा प्रचलित देखिन्छन्।

विशेष गरी लेप्चा समाजमा विवाह, संस्कारहरूमा अगुवा व्यक्तिहरू अर्थात् कलिया वा लमीहरू र बेहुली पक्षमाझ हुने प्रश्न-उत्तरहरूलाई पनि लेप्चामा 'तुङबोर रिङ' भनिएको पाइन्छ। केटी माग्न जाँदा केटीपक्षका अगुवा व्यक्तिले केटा पक्षकाहरूलाई गरिने प्रश्नहरू लाक्षणिक प्रवृत्तिका हुन्छन्। जस्तै- 'रेन रीतसोङ सबालोम लच्योनङ गो?' अर्थात् परदेशी महानुभावहरू कहाँबाट पाल्नु भो होला? यसको जवाफमा केटा पक्षका अगुवाबाट सोझै फलानो ठाँउबाट आएका हौं भन्नुनुहुने तर केटाको उत्पत्ति स्थान (जो थर अनुरूप लेप्चा जातिमा आ-आफ्नो 'च्यु' अर्थात् हिमाल, पर्वत, 'द' अर्थात् दह वा पोखरी अनि 'लेप' अर्थात् गुफा, द्वार अनुसार रहन्छ।) फलानो

^९ दि लेप्चा-इङ्ग्लिस इन्साइक्लोपेडिक डिक्शनरी, पूर्ववत्, पृ ३८८

^{१०} दि लेप्चा-इङ्ग्लिस इन्साइक्लोपेडिक डिक्शनरी, पूर्ववत्, पृ ३६१

हिमालबाट उत्पत्ति भएपछि हिँड्दै आउँदा फलानो गुफामा वास बस्यौँ अनि फलानो पोखरीको पानी पिएर हिँड्दै आउँदा यहाँको घर प्राङ्गणमा आइपुग्यौँ। यस किसिमका संवाद वा भाषिक अन्तर्क्रियामा लेप्चा भाषीले कुन कुरालाई तुङ्बोर रिङ्ग अर्थात् वाग्धारा भन्ने यसको उत्तर खोज्न उल्लिखित किसिमका संवादमा केटीपक्षकाले सोधेका प्रश्नमा तपाईंहरू वा महानुभावहरू जस्ता उच्च आदरार्थी, बहुवचन बोधक शब्दले यहाँ केवल हुनेवाला ज्वाइँकाबारेमा भन्ने लाक्षणिक अर्थ बुझाउँदछ भने कहाँबाट भन्ने प्रश्नले हुनेवाला ज्वाइँ वा केटाको उत्पत्ति स्थान भन्ने लाक्षणिक अर्थ बहन गरेको पाइन्छ। त्यस्तै प्रकारले केटापक्षका अगुवाले हामी भनेर केवल केटी माग्नु जाने केटालाई मात्र इङ्गित गरेको बुझाउँदछ। यस सन्दर्भमा लेप्चा समाजमा प्रचलित तुङ्बोर रिङ्ग अर्थात् वाग्धारा शब्दको प्रयोग लाक्षणिक अर्थ बुझाउने पद वा पदावलीका रूपमा प्रचलित रहेको स्पष्ट हुँदछ।

‘दि लेप्चा इङ्ग्लिस इनसाइक्लोपेडिक डिक्शनरी’ मा ‘तुङ्बोर रिङ्ग’ शब्दलाई आलङ्कारिकता कथन, तथा साधारण कथनभन्दा लाक्षणिक अर्थले युक्त कथन जसले भनाइमा प्रभावकारिता उत्पन्न गराउँदछ भन्ने अर्थमा लिइएको पाइन्छ।^{११} त्यस्तै प्रकारले ए. आर. फोनिङ्गको मतमा लेप्चा भाषामा प्रयुक्त घुमाउरो अर्थयुक्त वा वक्रोक्तिपूर्ण कथनलाई तुङ्बोर रिङ्ग भनिन्छ।^{१२} उनले तुङ्बोर रिङ्ग अन्तर्गत १) ‘छुक-पत’ अर्थात् शब्द, २) ‘रिङ्ग- ल्योक’ अर्थात् वाग्धारा, ३) ‘रिङ्ग- द्युल’ अर्थात् उपमा र लक्षणा ४) ‘पे-तोम’ अर्थात् उखान, ५) ‘रिङ्ग-वाल’ अर्थात् गाउँ खाने कथा आदिलाई राखेका छन्।^{१३} यस दृष्टिले हेर्दा लेप्चाको ‘तुङ्बोर रिङ्ग’ शब्दलाई लोकोक्तिको समान अर्थमा लिइएको देखिन्छ। यद्यपि उनले प्रयोग गरेको ‘रिङ्ग ल्योक’ शब्दको व्युत्पत्तिगत अर्थ हेर्दा ‘रिङ्ग’ भन्नाले कुरा वा भाषा, ‘ल्योक’ शब्दले बराबर, समान, जस्तै आदि अर्थ दिन्छ भने समस्त रूपमा ‘रिङ्ग ल्योक’-ले कुरा जस्तै, बोलीमा समानता, बराबरी आदि अर्थ प्रदान गर्दछ। नेपाली, अङ्ग्रेजी आदि भाषामा वाग्धारा वा इडियमले जुन अर्थ दिँदछ, त्यो लेप्चामा रिङ्ग ल्योक शब्दले दिँदैन। यसर्थ लेप्चामा अन्य विद्वान्हरूले प्रयोग गरेको ‘तुङ्बोर रिङ्ग’ शब्द नै यसका लागि उपयुक्त ठहरिन्छ।

^{११} के पी तामसाङ (सन् २००९) दि लेप्चा इङ्ग्लिस इनसाइक्लोपेडिक डिक्शनरी, पूर्ववत्, पृ ३८८

^{१२} ए आर फोनिङ्ग (सन् २००३) लेप्चा माइ भेनिसिङ्ग ट्राइब, पूर्ववत्, पृ १७०

^{१३} ए आर फोनिङ्ग (सन् २००३) लेप्चा माइ भेनिसिङ्ग ट्राइब, पूर्ववत्, पृ १६९

लेप्चा लोकसाहित्यअन्तर्गत उखानबाहेक तुक्का र वाग्धाराको चर्चा र सङ्कलन कार्य आजपर्यन्त हुन नसकेको देखिन्छ। वाग्धाराहरू लेप्चा जनजिब्रोमा प्रशस्त व्यवहार हुने गरेको पाइन्छ भने कतिपय संस्कारगत अनुष्ठानहरूमा यस किसिमका उक्तिहरू लेप्चा पुरोहित (बुङथिङ), पुरोहिता (मुन) आदिले व्यवहार गरेको देखिन्छ। लेप्चा समाजमा यस्ता तुङबोर रिङ अर्थात् वाग्धाराको प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरूलाई वाक्पटु तथा सिपालु व्यक्तित्वका रूपमा हेर्ने गरेको पाइन्छ। तथापि लेप्चा वाग्धारालाई लोकोक्तिको एउटा विधाका रूपमा हेरेर अध्ययन-सङ्कलन गर्ने कार्य आजसम्म भएको पाइँदैन। पासाङ छिरिङ लेप्चाद्वारा तयार गरिएको पाठ्य पुस्तक 'मायल पन्दोर' (सन् २००३) ग्रन्थमा ५४ वटा लेप्चा वाग्धाराहरू सङ्कलित छन्। यस ग्रन्थमा पनि यसबारे परिचय, परिभाषा वा चर्चा गर्ने जमर्को लिएको पाइँदैन।^{१४} लेप्चा भाषामा प्रकाशित उक्त कृतिमा ५४ वटा वाग्धाराहरूको सङ्कलन र लेप्चामा नै तिनका अर्थ दिइएको पाइन्छ। फोनिङले आफ्नो उपर्युल्लिखित ग्रन्थमा 'तुङबोर रिङ' लाई 'रिङ-ल्योक' शब्दको प्रयोग गर्दै रोमन लिपिमा ६ वटा लेप्चा वाग्धाराहरूको उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन्, जस्तै 'अथ्याक बुक' अर्थात् टाउको ठटाउनु, 'अक हेन' लामो हात गर्नु आदि। लेप्चा वाग्धाराको अध्ययन परम्परामा पासाङ छिरिङ लेप्चाको 'मायल पन्दोर' लाई प्रारम्भ बिन्दुका रूपमा देखा पर्दछ।

नेपालीका झैं लेप्चा वाग्धाराहरू पनि एकपदीय, अनेकपदीय, क्रियामुक्त, क्रियायुक्त अनि विषयात्मक दृष्टिले पशुपक्षी, रुखपात, संस्कार-संस्कृति, धर्मकर्म, फलफूल, खानपान, शारीरिक अङ्ग आदिका अभिव्यञ्जक पाइन्छन्। जस्तै-

- आथ्याक तिम्बु, (घन्टाउके), अर्थात् टाउको ठुलो भएको) अर्थात् लाक्षणिक अर्थ राजा रानी समान महान्, भाग्यमानी भन्ने हुँदछ।
- आक तिम्बु - (ठुलो हात भएको) अर्थात् लोभ नगर्ने।
- आक डम्बु- (हात छिटो चलाउने) अर्थात् जाँगरिलो ।
- कन्दोङ- (नेभाराको रुख, फल) अर्थात् अज्ञानी, आबा न चाबाको।
- तुम्पुम- (लाटोकोसेरो) अर्थात् जहिले घुरिरहने, रिसले फुल्लिरहने, आदि।

^{१४} पासाङ छिरिङ लेप्चा (सन् २००३), मायल पन्दोर, दि लेप्चा एसोसिएसन हेडक्वार्टरस् कालेबुङ, पृ ९१

यसरी लेप्चामा विशेष पशु-प्राणी, रुख-पात आदिका नामहरूको प्रयोगले मात्र पनि लोकप्रचलित वाग्धारा बन्ने प्रक्रिया देखिन्छ। प्रसङ्गअनुसार यस्ता पदहरूको प्रयोगले लेप्चा भाषामा प्रभावकारिता ल्याउँदछ। अन्ततः लेप्चा वाग्धारा पनि स्वयम्मा पूर्ण वाक्य नभएर वाक्यमा प्रयुक्त हुँदा मात्र अर्थ दिने हुँदछन्। यिनै समस्त विशेषताले गर्दा नेपाली र लेप्चा वाग्धारा परस्पर तुलनीय पाइन्छन्।

निष्कर्ष

लेप्चा भाषामा रिङ्तोम, छुक्प्रयोम र तुङबोर रिङ (उखान, तुक्का र वाग्धारा) नौला विषय नभए तापनि अध्ययन र सङ्कलनका दृष्टिले तथा लिखित परम्पराको विकासको दृष्टिले एकदमै नौला विषयका रूपमा देखा पर्दछन्। यस क्षेत्रमा कलम चलाउने लेप्चा विद्वान्हरूमध्ये के पी तामसाङ, ल्याङसोङ तामसाङ, पी टी सिमिक र ए आर फोनिङ प्रमुख देखिन्छन्। लेप्चा लोकोक्तिसँग सम्बन्धित उपलब्ध सामग्री साथै केही लेप्चा बहुसङ्ख्यक क्षेत्रहरूमा गई सर्वेक्षणात्मक अध्ययनका आधारमा अवलोकन गर्दा लेप्चा उखान, तुक्का र वाग्धारा सम्बन्धी वर्तमान समयसम्म पनि स्पष्ट अवधारणा नभएको देखिन्छ। उखानका लागि लेप्चामा पेतोम, खातोम, तनतोम अनि रिङ्तोम शब्दको प्रयोग गरेका देखिन्छन्। तुक्काका लागि कसैले पनि ठोस कार्य गरेका छैनन् यस प्रकारका लोक प्रचलित कथन वा तुबन्दीयुक्त कथन लेप्चामा प्रशस्तै रहेका छन्। ए आर फोनिङले छुक्प्रयोम शब्द प्रयोग गर्दै केही उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। यस छुक्प्रयोम शब्दले नेपालीमा प्रचलित तुक तथा अनुप्रासकै अर्थमा प्रयुक्त हुनसक्ने सामर्थ्य बोकेको हुँदा लेप्चा तुक्काका लागि रोङ छुक्प्रयोम शब्दको प्रयोग गरिएको छ। लेप्चा वाग्धाराबारे भने लेप्चा विद्वान्हरू माझ केही मतैक्य रहेको पाइन्छ। प्रायः लेप्चा विद्वान्हरूले वाग्धाराका निम्ति तुङबोर रिङ शब्द प्रयोग गरेको देखिन्छ भने फोनिङले तुङबोर शब्द लोकोक्तिका लागि प्रयोग गरेका छन् अनि वाग्धाराका निम्ति रिङ ल्योक शब्द प्रयोग गरेका छन् जसले वाग्धारा भाषाका गहना हुन् भन्ने अर्थ प्रदान गर्दछ। लेप्चा भाषाका रिङ्तोम, छुक्प्रयोम र तुङबोर रिङबारे अध्ययनलाई बुँदागत रूपमा निम्न प्रकारले देखाउन सकिन्छ-

- नेपाली लोकोक्तिका उपविधाका रूपमा जसरी उखान, तुक्का र वाग्धारा छन् उसरी नै लेप्चा भाषामा पनि रिङ्तोम, छुक्प्रयोम र तुङबोर रिङ पाइन्छन्। तर यसलाई नेपालीमा झैं

यी उपविधाहरूको छुट्टा छुट्टै रूपमा अध्ययन अनुसन्धानको परम्परा लेप्चामा पाइँदैन। गरेको पाइँदैन। यस शोध कार्यमा यिनै कुरालाई केन्द्र गरी लेप्चा भाषा वा समाजमा रहेका यी अलग अलग तीन उपविधालाई नेपालीका उखान, तुक्का र वाग्धारासँग क्रमशः तुलनात्मक रूपले अध्ययन गरिएको छ।

- लेप्चा लोकोक्तिका यी उपर्युक्त तीन भेदहरू प्रायः मौखिक रूपमा नै रहेका छन्, लिखित रूपमा थोरै मात्र सङ्कलित छन्। के पी तामसाङको लेप्चा उखानसम्बन्धी पहिलो ग्रन्थमा १२५ अनि दोस्रो ग्रन्थमा ७२६ वटा उखानहरू सङ्कलन गरिएका बाहेक अन्य विद्वान्हरूले केही छुटपुट रूपमा लेप्चा उखानहरू प्रकाशमा ल्याएका छन्। आजसम्मको अध्ययनलाई निक्योल गर्दा लेप्चा उखान र तुक्काहरूको लिखित सङ्ख्या पुग नपुग १००० वटा जति प्रकाशमा आएका पाइन्छन्।
- लेप्चामा तुक्कासम्बन्धी स्पष्ट अवधारणाको विकास भइसकेको पाइँदैन भने लेप्चा तुङ्बोर रिङ अर्थात् वाग्धाराबारे छुट्टै ग्रन्थका रूपमा अध्ययन सङ्कलन भएको पनि पाइँदैन।
- एकपदीय वाग्धारा नेपालीमा नहुने चर्चा रहे तापनि लेप्चामा एक पदीय वाग्धारालाई विशेष स्थान दिइएको पाइन्छ।
- नेपालीमा विभिन्न आधारबाट उखान, तुक्का र वाग्धारालाई छुट्टा-छुट्टै रूपमा वर्गीकरण गरिएको छ सोही आधारबाट लेप्चा उखान, तुक्का र वाग्धारालाई पनि वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ।